

ВНЕСОК МИКОЛИ ЄВШАНА У РОЗВИТОК ЖАНРУ ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОГО ПОРТРЕТА

Оксана Борис

За визначенням Романа Гром'яка *літературна критика* – "це відносно самостійна діяльність, спрямована на досягнення й оцінку художньо-естетичної своєрідності та суспільного значення нових творів мистецтва слова." [2; 7] Щоправда, серед науковців нема єдиної думки щодо природи літературної критики. Одні вважають її функцією самої літератури (Б. Бурсов), інші – літературознавства (О. Бушмін), а ще інші трактують критику як галузь публіцистики.

Жанрова система літературної критики, у свою чергу, – питання цікаве і складне водночас, воно й досі містить багато дискусійних моментів.

Жанрове багатоманіття спричинилося до виникнення кількох принципів їх класифікації – за методом аналізу, за літературними формами, за об'ємом охопленого матеріалу. Але ці принципи систематизації, упорядкування не є абсолютними. Можна і треба шукати інші – корисні з тієї чи іншої точки зору.

Поняття *жанру* – традиційна усталена форма висловлення критичної інтерпретації та оцінки. Класичні жанри літературної критики, спрямовані на ґрунтовний і всебічний аналіз певного літературного явища, – *рецензія, портрет, огляд*.

Обсяг проблематики "жанрова система літературної критики" надзвичайно широкий. Якщо предметом *огляду* є літературний процес (у тих чи інших аспектах), а предмет *рецензії* – це окремий конкретний художній твір, то саме у третьому опорному жанрі – *портреті* – знаходить вираження індивідуальність, творче обличчя митця. На цьому вужчому аспекті ми і зупинимось, звернувшись до еволюції жанру *літературно-критичного портрета* у творчості Миколи Євшана. Розгляд жанрової диференціації критики доби модерну, яка була надзвичайно мінливою, допоможе краще зрозуміти внутрішньо жанрову сутність літературної критики в цілому.

Заснування у 1909 році в Києві часопису "Українська Хата" мало революційні наслідки для української естетики. Вже з першого номера стали зрозумілі наміри редакторів та авторів модернізувати українську культуру, вивести літературу поза рамки усталених норм і традицій. На сторінках журналу друкувалася поезія і проза модерністів (поетів "Молодої Музи", Олександра Олеся, Миколи Вороного, Миколи Філянського), деякі переклади художньої літератури та наукових праць. Широкий спектр інтересів у галузі літератури, театру, образотворчого мистецтва – унікальний зразок комплексної *"переорієнтації українського інтелектуального життя."* [4; 129]

Три найвизначніші постаті "Української Хати" – Микола Євшан (Федюшка), М. Сріблянський (Микита Шаповал) та Андрій Товкачевський ґрунтували свої погляди на засадах естетики. Головним, на їхню думку, був процес творчості, а не його результат. У центрі того процесу – індивідуальність митця, сильна особистість, яка може згуртовувати навколо себе, вести за собою як особу, так і націю. Найяскравішим виразником літературно-критичних засад нової епохи став Микола Євшан – ідеолог індивідуалізму, непересічний талант якого поєднував нещадно-жорсткого критика і витонченого психолога й лірика в літературознавстві.

Нова літературна хвиля, нові віяння, які почали діставатися до української літератури, спричинилися до руйнування старої системи жанрів. Оскільки позитивізм наприкінці XIX століття зазнав кризи, естетика вимагала змін у жанровій структурі літературознавчого дослідження. Критичні жанри опинилися у стані дифузії і структурної перебудови.

Попередня позитивістична традиція звикла подавати *творчий портрет* письменника за певною схемою, у строгій хронологічній послідовності.

Нагадуючи закостенілі формули, подібні публікації були розраховані на читача, вихованого у дусі позитивістичного скепсису, який не довіряв жодним інтерпретаціям, а цікавився лише фактами. Інша частина *портретів*, що друкувалися, мали на меті популяризувати постать митця, мали спрощений характер, і були адресовані недосвідченому читачеві із простого люду.

Прихід у літературну критику свіжої потужної сили в особі Миколи Євшана дав поштовх розвитку жанру *літературно-критичного портрета*, удосконаленню методів дослідження під психологічним, біографічним, творчим і науковим кутом. Важливим завданням цього жанру критик бачить виявлення своєрідності світосприйняття і творчої манери митця – для розкриття перед читачем багатогранності мистецтва і можливостей впливу на людську душу. Дослідник досить вдало експериментує, доповнюючи *портрет* ознаками *есея* і *рецензії*, – орієнтуючись на читача, обізнаного з літературним процесом. Таким чином часопис став не звичайною читабельною періодикою, а задоволенням для справжнього літературного гурмана.

Три компоненти творчого шляху: біографія, художній світ і життєва діяльність – змушують автора *літературно-критичного портрета* поєднувати їх, взаємовіддзеркалюючи, концепційно зв'язувати. Саме у цьому, на думку Миколи Євшана, полягає мистецтво критичного аналізу. Дослідник подає життя і творчість письменника як цілісний факт історії даного автора. Твір постає результатом взаємодії відчуттів і світосприймання, творчої фантазії і життєвого досвіду.

Діапазон форм *літературно-критичного портрета* за об'ємом у Євшана досить широкий – від коротких портретних штрихів, які дають ескізне уявлення про найважливіші риси творчості письменника ("Стефан Ковалів"), до глибокого всебічного дослідження ("Тарас Шевченко", "Іван Франко"). При цьому критик поєднує *портретну характеристику* з *рецензією* та *есеєм* (про що вже згадувалося) ("Михайло Яцків"), а також з елементами *проблемної статті*, *статті-памфлету* і *фейлетону* ("Петро Карманський", "Василь Пачовський"). Таким методом аналізу дослідник підкреслює неканонічність, неабсолютну строгість поділу в межах тієї чи іншої системи жанрів.

Студіюючи творчість щоразу іншого автора, Євшан "не тупцює на місці", а сміливо шукає нових форм і методів, щоб у всій повноті відкрити для реципієнта внутрішню сторону особистості. Відповідно працює над творами так, щоби показати непомітні, на перший погляд, закутки творчого ландшафту. Наприклад, аналізуючи здобутки Михайла Яцкова, Юрія Федьковича чи Михайла Коцюбинського, дослідник застосовує прийом "мандрівки" у "свята святих", як сам називає, творчості, у її концептуальне ядро. Шлях пролягає від однієї збірки до іншої, а відтак – і до узагальнення секретів досконалості. Головний герой – завжди мандрівник, а

десь поруч, чи навіть у ньому самому бачиться автор. *"Вчитавишсь глибше в ці твори – медитує Микола Євшан – бачимо в них одну людину, що дивиться, думає і шукає людину, що страждає голодом життя... людина ця має в собі щось з прикмет мандрівника, для якого тут, на землі, немає ніякої мети."* [3; 171]

Від *нарису творчості письменника* критик легко і невимушено переходить до гострої *полеміки*. Проте уважний читач чує м'який тембр голосу, який часом сповнюється металевими нотками іронії та сарказму, однак ніколи не зривається на образ. Ще одна особлива риса Миколи Євшана – вміння витримати такт, щоби розповідь про літератора звучала злагоджено, як мелодія. Так, даючи оцінку творчості Лесі Українки, дослідник різко критикує сучасних українських поетів: *"Взагалі на "натхненні" наших поетів ми не збили великого культурного капіталу. Те "натхнення..." чисто мимовільна реакція, одноразовий і нестрашний вистріл без дальньої мети, слабосиле квиління, авторська поза, безглузда екзальтація, яка виливається в рими. Наші поети не мають творчої волі... Вічно високі слова, вишукування високих мотивів і хамська, груба душа всередині."* [3; 162] Подібні закиди молодій генерації слід розуміти швидше не як пряме звинувачення, а як бажання "зіштовхнути її з мілини", змусити обурюватися і заперечувати спробами нових пошуків і відкриттів у сфері літератури та культури.

Літературно-критичні портрети з елементами *рецензії* та *есея* часом набирають забарвлення психологічного *трактату*. Наприклад, аналіз твору Ольги Кобилянської "Царівна" критик завершує висновком: *"Отсе душі Кобилянської, які поборили всяке страждання, а коли й страждуть, то тим ще більше ростуть, різблять себе внутрішньо – душі, яким належить будучність, бо вони поборили все лихо і поборили себе, визволилися..."* [3; 202] Характеристика образів одночасно стосується і самої письменниці, оскільки пізніше Євшан наголошує, що саме Ользі Кобилянській *"найбільше з усіх наших нових письменників належить будучність."* [3; 205]

Не має аналогів у попередній позитивістичній критиці новаторська спроба пошуку Євшаном жанрових різновидів – *компаративний портрет* "Шевченко і Куліш". У статті зіставлено автора "Досвіток" з Кобзарем – як у творчості, так і в особистому житті. Спадщина Куліша несправедливо забута і недооцінена читачами. Щоби привернути увагу широкої аудиторії до нього, Микола Євшан розкриває творчу історію

Куліша поряд із незаперечним талантом Шевченка, про чії поезії "сформулювати і сказати гідне їх слово буде все неможливо." [3; 119]

Розставляючи акценти на особистості автора, дослідник наводить лише ті цитати із творів, які дають змогу яскравіше проілюструвати внутрішній душевний стан письменника, психологічне і моральне напруження:

*...Гіркий я став, брати, нещирий і жорстокий,
Лице порив леміш досади і терпінь;
Іду посеред вас похмурий, одинокий,
Як серед сонних піль хитка, тремтюча тінь.
Не ждїть від мене слів, нав'язних чувствами
Високої душі й весняного тепла;
Задовго вже мій дух кормився слізоньками:
І жар пекучих ран спалив його до тла.* [3; 179]

Таким самотнім у хвилини найбільшого страждання сповідується у трагедії душі холодний цинік, що звик лише "грати на позу" – ліричний герой Петра Карманського. Микола Євшан часто ототожнює ліричного героя з особою автора, що не допускається в сучасному літературознавстві. Але, як витончений психолог (що необхідно літературному критикові), він переконує, що замкнутість і нещирість у віршах – не від бездарності чи обмеженості поета, а в його характері: "*Чорний, замкнений в собі, студений і відтручуючий... Він ненавидить сонце.*" [3; 180] Хіба можна точніше, повніше передати похмурість натури поета? Тут критик "абсолютний пан форми".

Дещо несподіваним є *літературний портрет* Василя Стефаника. У ньому фактично не згадується назва жодної новели. Лише поряд зі символічною присутністю у тексті дослідження образу пісні, виринає як щось невід'ємне від творчості митця, його поезія в прозі – "Дорога". Творчість письменника є одночасно і характером, і способом життя, але це ще й стихія, яка живе, нуртує і вибухає сама по собі, незалежно від авторового "Я". Тому Микола Євшан підбирає яскраві порівняння: "*Дух Стефаника має в собі щось з сили та могутності блискавки...*" "*Слово Стефаника має в собі неначе тасмну, скриту потенціальну енергію грому...*" "*А в груді – вулкан ...*" - [3; 216] Найбільша цінність, – Стефаникова людина, його герой – зображена новелістом на самоті "*стоїть неначе перед Богом, і кожде її слово – сповідь.*" [3; 215] Такий емоційно насичений *портрет*, густо переплетений із

роздумами критика, не дає читачеві готового тлумачення творів, змушує його замислитися, інтригує, підштовхує до знайомства зі ще непрочитаним і кличе шукати істину.

Вільний виклад у розповідному, медитативному стилі сприяв легкому запам'ятовуванню й осмисленню найважливіших фактів, а заодно – і популярності журналу "Українська Хата". Критичний стиль, позбувшись суворої академічної уніформи, набрав яскравого емоційного забарвлення.

Проникнення Миколи Євшана у неоглядність людської душі вилось у звук, колір, форму його студій. Музика звучить у всьому: в особливостях формулювання думки, в композиційних конструкціях, в образах пісні і тиші, гармонії і дисонансу, струни, плачу, у зорових уявленнях, музичних порівняннях, асоціаціях. Лейтмотив пісні з'являється у *літературно-критичному портреті "Леся Українка"* як емоційне узагальнення: *"поетка не може позбутися... бажання... піснюю перемогти всі дисонанси життя, стогни і брязкіт кайданів."* [3; 161]

Витончено естетизуючи колір, критик увиразнює мову своїх студій. Наприклад, аналізуючи творчий шлях Михайла Коцюбинського і перебуваючи під враженням від його похорону, дослідник говорить від імені шанувальників письменника: *"Коцюбинський умер, але веселка, якою він прикрасив горизонт української літератури, лишилася. Чолом перед могилою того чоловіка, що полишив по собі в спадщину веселку!.."* [3; 168]

Характерною рисою літературної критики Євшана є іронічність, яка постає у різноманітних градаціях – від ледь помітної посмішки до сарказму, як от його зауваження героєві Карманського: *"Коли Вертер – а за переконанням критика поет наслідуює саме його – рішився був умерти, не божеволів зі страху, не мав галюцинацій, він був настільки спокійний у душі, що міг любитися піснями Осіяна."* [3; 175]

Афористичність вислову – також незаперечна особливість творчості Миколи Євшана: *"Той творець, хто мучився, хто страждає."* ("Василь Стефаник"), *"...догматичне відношення до життя – ворог всякої творчої думки"* ("Стефан Ковалів").

Уся творчість молодого критика перейнята усвідомленням того, що діяльність митця – важка праця, яка вимагає єдності етичних і естетичних засад творчості, дотримання принципів справжньої людської моралі, які зливаються із внутрішньою необхідністю.

Як митець, критик-естет, індивідуаліст, Євшан цілком свідомо заперечує позицію нейтрального ставлення до неправди і зла, а особли-

во, до нещирості і фальшу в поезії. Панівною рисою його світогляду є динамічність, безупинний рух вперед. Основою культурного потенціалу дослідника є заглибленість у національну стихію, просякнутий ліризмом глибокий патріотизм.

Владає в око те, що дослідник з однаковою повагою ставиться до всіх літераторів. Виходячи не лише з професійних, але й з морально-етичних міркувань, автор, маючи справу з молоддю, вказує на слабкості, а часто досить гостро критикує. Однак, все-таки знаходить у їх творчості позитивні моменти. У той же час високо оцінюючи справді вагомі здобутки талановитих митців, Євшан не пропускає жодного недоліку і робить критичні зауваження. Таким чином дослідник намагався перш за все змусити молодих митців рухати передову творчу думку, руйнувати задушливу атмосферу знівельованої чужинцями нації, підніматися на боротьбу за власну національну досконалість. Разом з тим критика хвилював подальший розвиток митців, які набули вже певного досвіду і майстерності.

Найважливішим досягненням Миколи Євшана у розвитку жанру *літературного-критичного портрета* було те, що його створення критик вважав актом творчості, актом художнього узагальнення. Процес взаємозбагачення *портрета* іншими жанрами, їх злиття, дифузії був викликаний, на думку дослідника, потребами розвитку, оновлення літературознавчої науки. Оскільки "*треба письменникові стояти посеред вічного ферменту, вічної зміни життєвих явищ*" [3; 218], то і критик мусить бути поряд, щоб оборонити митця од "*відсталості, заскорузлості та застою творчої думки.*" Сміливі та радикальні спроби удосконалити літературну царину, звернути критику на шлях плідної, творчої співпраці з читачем увінчалися успіхом.

Аналіз Євшанової літературно-критичної спадщини переконує в тому, що доба модернізму спричинила глибинні зміни у жанрі *літературно-критичного портрета*, поклала початок зрушенням у всій жанровій структурі літературної критики і позитивно вплинула на розвиток двох інших опорних жанрів – *рецензії* та *огляду*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барахов В. Литературный портрет: Истоки, поэтика, жанр. – Л.: Наука, 1985. – 312 с.
2. Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця ХІХ століття) – Тернопіль: Підручники & посібники, 1999. – 224 с.
3. Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика /Упорядник Н. Шумило – К.: Основи, 1998. – 658 с.
4. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.